

**УДК 37.013.73**

**Н.В. Фоміних**

*Старший викладач кафедри  
гуманітарних дисциплін  
Чернігівського державного інституту  
економіки і управління*

## **РЕЛІГІЙНО-ЕТИЧНИЙ ХАРАКТЕР ОСВІТНЬОЇ КОНЦЕПЦІЇ В.Т. НАРІЖНОГО**

Аналізуються оригінальні засади освітньо-філософської концепції В.Т.Наріжного та проблематика духовно-релігійної площини світосприйняття автора.

*Ключові слова:* людина, освіта, культура, духовні традиції, кардіоцентризм, архетип, мудрість.

Анализируются оригинальные основы философско-образовательной концепции В.Т.Нарежного и проблематика духовно-религиозных подходов мировосприятия автора.

*Ключевые слова:* человек, образование, культура, духовные традиции, архетип, кардиоцентризм, мудрость.

The educational-philosophical conception by V. Narizhnyi and the problems that are in the spiritual religious plane of author's perception of the world are analyzed in this work.

*Key words:* human being, education, culture, spiritual traditions, cardiotsentruzsm, arhetyp, wisdom.

Сьогодні дуже виразно актуалізується проблема теоретичного осмислення духовно-інтелектуального досвіду українського народу.

Ідейний потенціал якого забезпечить вихід нашого суспільства із моральної кризи та духовної стагнації, а також забезпечує процес сучасного державотворення. У період національного та духовного відродження затребуваною є філософська рефлексія у світ одвічних морально-етичних, філософсько-освітніх, соціальних ідей і принципів, які стали органічним стрижнем творчої спадщини вітчизняних мислителів.

Те, що філософія як світосприйняття внутрішньо пов'язана з літературною творчістю – теза, з якою погоджуються як філософи, так і письменники: й література, й філософія занурюються в глибини таємниці людського буття. «Літературно оформлене слово в даному випадку націлено на те, щоби бути почутим» [1, с.133]. У першому випадку, засобами логічного аналізу вирішується завдання побудови певної системи знання про світ і місце людини в ньому, в другому випадку зазначена мета досягається засобами образно-художнього мислення. Такий підхід надає перевагу не знанню та істині, а натхненню та категорії прекрасного: тут умовивід через категорії (світ як логос) витискається художньою інтуїцією (світ як краса). Така ситуація не заважає філософії та літературі, як і усьому мистецтву зближуватися досить близько.

«Визначні романісти – є романісти філософи. Всі вони розглядають твір одночасно як початок та кінець. Він є завершенням часто не сказаної прямо філософії, її наявним підтвердженням. Але воно відбулося лише завдяки філософії, яка мала на увазі... Роман, про який ведеться мова, є інструментом пізнання» [2, с.94]. У творах видатних письменників, безумовно, немає абстрактних розумових схем, хоча художній талант тільки втілює в словах те, що народжується працею думки, - він як би приводить до злагоди розум і художню творчість, виправдовуючи його спроби відбиття істини як цілі, результату пізнання. «Коли думка прагне до свого вираження, вона залишається у себе самої, втілюючи себе у словах. Тому для філософа текст існує не як «література». Можливо, йому

взагалі не дано бачити «істину» в окремому тексті або реченні, навпаки, використовуючи відомий вислів Платона, він повинен сприймати їх завжди тільки у поступовому русі мислячої бесіди душі з самою собою» [1, с.146].

У таких письменників художні образи наче заряджені глибинним потаємним сенсом, який виражає безмірну глибину людського буття, суспільних відносин. У них художній образ набуває сенсу певної абстрактної думки, яка прагне до усвідомлення глибин світобудови. Письменнику-мислителю завжди є що сказати – як і для філософа питання «що?» має відношення до розуміння сутності буття (природного, людського, космічного), життя та смерті, добра і зла, любові та ненависті, краси, правди, призначення людини в світі, сенсу життя, таємниць часу та історії. Тільки філософа такі проблеми хвилюють з тією різницею що він довго добирається до їх сутності, долаючи ступені умовиводів. Письменник як би «вчувається» в істину, тому в його розпорядженні всі краски світу. Він забарвлює світ експресією свого натхнення, досягаючи при цьому всебічного збагнення: можливості розуму посилюються здібностями почуттів осягнути весь світ у всій його різноманітності.

Слід зазначити, що так виникає особлива форма світосприйняття письменника філософа, де сила мислення посилюється силою уяви. Таким чином, літературу можна вважати прикладною філософією: вона залучає пересічну людину через зрозумілі для неї образи до глибшого збагнення життя, до його філософського осмислення. Наголосимо, що мова не іде про якісь різні знання (філософське і художнє) – мова іде про знання, які є наслідком осмислення та проживання одночасно, тобто уявлення про світ у філософських поняттях та в художніх літературних образах. Вони, за своєю сутністю є різними проявами одного й того процесу, тому гармонійно доповнюють один одного: «Якщо всесвіт має сенс, то двох протилежних одна одній істин не може бути» [ 3, с.783].

За умов історичних особливостей розвитку Російської імперії, філософські ідеї знаходили своє втілення в літературі та літературній критиці. Осмислюючи особливості російської філософії С.Л.Франк писав: «Найглибші та найбільш значні ідеї були сказані в Росії не в систематичних наукових трудах, а в абсолютно інших формах – літературних... власне літературною формою російської філософської творчості є вільний літературний твір» [ 4, с.657].

В.Т.Наріжний ввійшов у духовну спадщину слов'янської культури як митець слова, але залишився невідомим як мислитель. Філософська творчість письменника опинилася за межами спеціального дослідження. В російській літературі було яскраво актуалізовано «філософський попит» (Зеньковський), який знаходив творче втілення у творах духовно-морального змісту. Глибинна філософічність російської літератури сприймалася багатьма дослідниками в якості її найвищого досягнення, особливо такий підхід відповідає аналізу російської літератури XIX ст. Імена та твори російських письменників XIX століття широко відомі, мова іде про творчість О.С.Пушкіна, М.Ю.Лермонтова, М.Гоголя, І.С.Тургенєва, Ф.М.Достоевського, А.П.Чехова та інших. Тому метою даної публікації стає дослідження оригінальних засад освітньо-філософської концепції В.Т.Наріжного та проблем, які знаходяться у духовно-релігійній площині світосприйняття автора.

В.Т. Наріжний ввійшов в історію російської літератури перш за все як письменник, який започаткував жанр роману XIX століття. Основна частина досліджень, що присвячена В.Т.Наріжному аналізує ідейний або художньо-стилістичний бік його творів, але романістика В.Т.Наріжного і донині не має повного вивчення, особливо її філософсько-світоглядний контекст. Перше та єдине дослідження було здійснено співробітницею журналу «Російська старовина» Н.Білозірською у 90-ті роки XIX століття

[5]. Завершує дослідження висновок про те, що В.Т.Наріжний виявився більш новим та самобутнім ніж всі його попередники.

У радянські часи були надруковані роботи В.Ф.Переверзева [6], публікації Л.Л.Степанова [7], з'являлися роботи Є.Є.Соллертинського, дисертаційне дослідження П.Л.Міхеда, що було присвячене вивченню жанрової специфіці творів В.Т.Наріжного. Новим словом в аналізі творчості письменника стали праці Ю.В.Манна [8], у яких дослідник виявляє зв'язок з західноєвропейською літературою, виявляє сюжетне споріднення з творами Н.Гоголя.

Слід зауважити, що започаткували цю традицію філософського роздуму в російській літературі носії українського менталітету, вихідці з «малоросійської провінції» М.Гоголь та донині маловідомий В.Т.Наріжний. На підтвердження цієї тези згадаємо точку зору М.С.Трубецького: «...та культура, яка з часів Петра живе й розвивається в Росії, є органічним, безпосереднім продовженням не московської, а київської, української культури» [9, с.365]. Гуманістично-антропоцентрична орієнтація вітчизняної філософської школи передбачала, що мудрість – основа існування світу людей, основний засіб порятунку від негараздів, що трапляються в їхньому житті, реальний засіб примноження необхідних людям багатств. «...вона орієнтує людей на досягнення високої життєвої мети. Мудрість, зрештою, - це й історія, пам'ять про «дороги дідів», поєднання традиційного і нового, творчого» [10, с.23].

Відсутність мудрості – то є шлях до руйнування життя. Мудрість відкриває світ «невидимого», тому відкривається в далекоглядності. Коли мудрість ігнорується, то щастя і праця стають примарними, а людське життя – порожнім. Традиційна українська освітня модель базувалася на ідеї збереження та примноження мудрості, завдяки специфічному способу успадкування. В.Т. Наріжний, який починав свій особистий освітянський

шлях в Україні мав бути залучений до атмосфери софієцентризму української освіти, що потім знайшло втілення у творах письменника.

Логіка «Арістіона, з духовним відродженням головного героя, підкреслює віру В.Т.Наріжного в світлий, добрий потенціал людини, в можливість звільнення її душі від пороку. Таке відродження душі людини реалізується за допомогою совісті, шляхом якої В.Т.Наріжний приводить своїх героїв до усвідомлення природи гріховності та порочності. В романі «Бурсак» Истукарій так говорить Неониле: «Обе вы равно виноваты – и равно наказаны угрызениями своей совести, а вместе с сим подаете пример, что насилие над сердцами человеческими не производит ничего доброго. Да будет благословен бог...» [11, с.455].

Тим самим відбувається пробудження людини та її спрямованість до ідеалу: «Постараемся сколько-нибудь уподобиться богочеловеку» [11, с.456]. Письменник ставить перед собою завдання, яке полягає не тільки в тому, щоб твори його стали «дзеркалом» несправедливого життя, а й показали шлях до божественної правди, до земного її втілення, шлях людини до краси та піднесеності. Крім того, В.Т.Наріжний акцентує увагу та думці про те, що головний ворог – в самій людині, її слабостях та пороках, які, заволодівши душею, роблять її темною. На підтвердження цієї тези процитуємо уривок зі сповіді героя незакінченого роману «Гаркуша. Малоросійський розбійник»: «Итак, настал наконец день, в который выступаю я из общего круга, для человеков предназначенного! ...До сего довели меня злость и корыстолюбие! Теперь уже и сам собою решаюсь сделаться – миловвердный боже! – сделаться разбойником!... Так-то мечтал несчастный, которого необразованная душа не могла привести в порядок ощущений. Рожденных бурей страстей его!» [11, с.517].

Віра у здібність до каяття, відродження людини, і на цій основі можливості перебудови всього буття суспільства робить В.Т.Наріжного дуже оптимістичним за настроєм. Пріоритетною цінністю в процесі освіти,

тобто самовідтворення людини, повинна стати освіта душі. Проблема духовного пробудження головного героя роману про перевиховання «Арістіон» розглядається крізь призму євангельської притчі про повернення блудного сина. Сюжетна фабула стає місцем, де відбувається самоосуд, самоочищення, велике пробудження повинно початися з глибини нікчемства, великого падіння.

Євангельська притча про блудного сина – один з найчастіше відтворюваних у світовій літературній традиції епізодів Святого писання, напевно, завдяки життєвій мудрості, що тут міститься, крім того він відображає людський досвід взаємовідношень «батьків» та «дітей» в стані морального вибору, котрий отримав втілення в емпіричному плані сюжетного оповідання притчі.

Не менш значимий в цьому відношенні і другий план, символічний план сюжету, пов'язаний з духовним планом. Як зауважив О.В.Чернов, архетип блудного сина «одвічний та визначальний»: «Їм заданий ритм не тільки окремого приватного життя, але і всієї світової історії. Все людство, весь «багатообразний» Адам – це блудний син, який відійшов після гріхопадіння від Отця та повертається до нього крізь мучення, страждання, помилки ...» [1,с.152].

У динаміці існування зазначеного сюжету притчі в традиційній літературі відокремлюються два варіанта його інтерпретації. Модель взаємовідносин між поколіннями, зафіксована у притчі Євангелія від Луки (вихід з дому – несправедне життя та спокуса – покаєння та повернення), стала стрижнем сюжетів давньоруських рукописних повістей XVII ст., а також комедії «Притчі про блудного сина» Сімеона Полоцького, де актуалізується дидактична потенція притчового слова. Симптоматичний час появи цих творів – перехідна епоха, коли під загрозою опинилися сформовані століттями патріархальні цінності. Доля «дітей» на зламі двох епох інтерпретується в межах християнської традиції покаєння та

спокутування гріха зображені як єдине можливий вихід для героя, який хотів жити, як йому любо. Інакше інтерпретується аналогічна колізія у повістях петровського часу, модель поведінки, втілена в євангельську притчу, отримує в них принципове переосмислення в дусі Просвітництва Герой, який розірвав з патріархальною традицією та живе «за своїм розумом», досягає успіху та претендує на новий моральний еталон.

Таким чином, у двох варіантах відбувається процес репродукції архетипичної моделі – апологетичному та полемічному – виявляється потенціал її функціонування, ініційований історичною ситуацією переосмислення традиційних уявлень про моральну норму.

Продуктивність архетипу, який походить від євангельської притчі про блудного сина, в літературі XIX століття пов'язана з переносом цього сюжету в іншу площину - актуалізацією не побутового, а сакрального сенсу притчі. За побутовим сюжетом виявляється буттєве, за родинною історією взаємовідношення батька та сина – історія відпадання людини від Бога. Ця особливість інтерпретації євангельської притчі притаманна творам В.Т.Наріжного, зокрема роману «Арістіон». Сюжетна колізія, формально та змістовно пов'язана з притчею про блудного сина, дозволяє зробити висновок про існування сюжето- та ідеєпороджувальної функції християнської моделі поведінки з притчі про блудного сина в тексті В.Т.Наріжного. Філософсько-психологічний комплекс блудного сина органічно входить в художній дискурс В.Т.Наріжного.

Історія Арістіона містить трансформовані у відповідності з художнім задумом елементи притчі (відхід – несправедне життя - злидні), в ситуації відходу в романі виявляються ремінісцентні зв'язки з притчею. Старий дядько і управитель Макар, який опікується долею непутящого Арістіона на чужині (північна столиця) та є символічним втіленням «тимчасового батька», повчає його, наставляючи на шлях праведний - «...при каждом необыкновенном случае увещевал жить поскромнее, дабы жить получше,



но Аристион, по обыкновению молодых людей, не обращал на пустые речи никакого внимания» [12, с.62].

Далі події розгортаються за законами, які передвіщені притчею: «...Аристион опять узнал скуку, и как можно, чтобы дорогие друзья отказали ему в пособии прогнать сию язву душевную? Ему были предложены карты и полные бокалы...» [12, с.63].

Наступна та заключна частини сюжетної фабули присвячені поверненню знесиленого, розчарованого головного героя до батьківської оселі та його відродженню шляхом перевиховання. Ефект перевиховання посилюється драматизмом псевдо смерті батька та матері, вихователь Арістіона Горгоній, який уособлює євангельський образ старця (архетипичний символ мудрості), в кінці оповіді виявляється його рідним батьком.

Старець – символ здобутої духовної цілісності, він прожив ціле життя та в своєму образі втілює завершену духовно-часову цілісність. В моделі східного християнства старець – це людина, яка пройшла той або інший шлях духовного подвижництва, звільнивши тіло та душу свою від влади гріха. В романтичній літературі образ мудреця переважно втілено у фігурі наставника – той, хто пізнав істину, намагається відкрити її іншим. Повчаючий старець та юнак, що дослухається – пара, характерна для епохи романтизму з його концепцією поета як провідника божественної гармонії та істини. Ось таку роль наставника й грає Горгоній, який вирощує з Арістіона зразкового сина та громадянина, але приховується під чужим ім'ям, для того, щоби бути його ангелом-охоронцем.

У романі «Арістіон» з'являється ще один євангельський образ, який несе дуже важливе семіотичне навантаження та посилює педагогічну специфіку перевиховання – образ саду. Відомо, що місце дії як літературний прийом створює емоційну та етичну атмосферу твору, яка впливає на вчинки його героїв. Іноді воно може домінувати в творі, ставати

його головною чи однією з головних «діючих осіб» (наприклад Собор Парижської Богоматері у Гюґо чи Місто Булгакова в «Білій гвардії»), однак найчастіше воно виступає в якості допоміжного художнього засобу.

Сад Людмили – це квітник, а квіти вона не вирощує, а «виховує» - красномовна метафора до виховання самого Арістіона, головним принципом якого стає підтримка саморозвитку людини у любові, пробудження душі та розуму у рівноправному діалозі між вчителем та учнем.

У контексті вищезазначеного звернемо увагу на тему кордіоцентризму та ідею Любові, як ментальноутворюючих чинників в смисловому полі творчості В.Т.Наріжного. В повістях «Славенські вечори» дуже рельєфно виглядає історична тема, тому спостерігається виразне тяжіння до визначення сутнісних характеристик українського народу. Принцип портретного малюнку базується на котрпорівнянні. Автор звертає увагу на народи, з якими українці живуть поруч, а це поляки та євреї («жиди»). Частіш за все народ ментально ідентифікується за допомогою однієї домінуючої риси – жадібний прагматизм євреїв, пихатість польської шляхти. Вододіл між українцями та іншим європейським людом пролягає по лінії любові: «Не подражайте дочерям земель иноплеменных, которые славу свою полагают в искусстве прельщать, не чувствуя влечения сердечного. Тщеславятся они числом побед своих, коварством приобретаемых. Прелестью жизни называют они свободу буйную не покорятся святым законам...» [11, с.75].

Любов – всеохоплююче та творче начало: «Любовь! Не ты ли та повелительница мира, которой манией возникли из ничего народы с их племенами? Не ты ли создала их воедино и дала почувствовать сладость общежития?» [11, с.80]. З феноменом любові пов'язана й необхідність самопізнання. Адже лише в пізнанні себе, в знаходженні свого місця, людина відкриває весь світ у його повноті, його сутності, з'являється

можливість полюбити «весь світ»: «Действительно, тот из семи мудрецов древности был человек весьма опытный, который за верх ума человеческого поставил познать самого себя. Наука сия тем труднее к изучению, чем покажется с первого взгляда легчайшею» [11, с.353].

Логічно пов'язана з вищезначеною ментальною специфікою «української людини» концепція оновлення суспільства, тобто вирішення питання суспільного самовідтворення. Ця суспільна стратегія набуває певної векторної спрямованості, євангельської за характером – шлях до гармонії, гармонійного суспільства, який базується на любові (гармонії у людському серці, яка стає запорукою об'єднання суспільства в єдине органічне ціле).

Письменник вбачає в любові більш ефективну альтернативу примусу та страху в якості інструментарію суспільного впливу: «...а в коком обществе – хотя бы оно и было целое королевство – соединяются члены страхом, то оно крайне ненадежно и близко к разрушению» [11, с.384]. Звернемо увагу на дуже важливу обставину – домінантні при визначенні поведінки людини є або сором, або страх [13, с.99-100]. Зазначені категорії стають базовими та допомагають змодельовати характер розвитку суспільства. Страх – спадок тваринного світу, сором – вияв власне людського начала, саме у цьому закладений механізм обмежень, що діє у просторі соціуму. Завдяки цьому відбувається перетворення «фізіології в культуру». Держава – як форма організації суспільства зробила ставку на страх і В.Т.Наріжний вбачає в цьому стратегічну помилку в ракурсі історичної перспективи розвитку.

Посилення компоненту страху в бутті людини означає повернення вітального вектора до форм долюдського існування, а отже, і до знищення сорому. Розширення ролі та значення сорому в житті суспільства обіцяє утвердити людські, одухотворені форми існування та водночас привести до нівелювання категорії страху в просторі буття. Для гармонійного та

повноцінного життя суспільства потрібен розвинений етичний світ, глибокий інтерес до проблем моралі, необхідна орієнтація на найвищі духовні цінності.

У роботах В.Т.Наріжного людина за природою своєю «сродна до добра» та «несродна до зла», тому має право на щастя: «Ах, как горестно для всякого видеть, что погибает сочеловек, по промыслу божьему снабженный от природы весьма достаточными дарованиями, а потому неоспоримым правом на счастье! Источники злополучия его крылись, с одной стороны в нём самом, а с другой – в предметах, его окружающих» [11, с.384]. Як бачимо, В.Т.Наріжний звертається до теми Г.Сковороди про самопізнання, тобто усвідомлення українською людиною свого доброго серця, аби не стати такими як герої «Арістіона», спотворені та скалічені пороками.

Таким чином, головним скарбом українця є серце, домінування емоційного над раціональним, канонічність моральних законів, сакральна непохитність етичних норм. В.Т.Наріжний не відмовляється від просвітницької віри в можливість вдосконалення людини засобами освіти та культури, але обмежує її досить тверезим поглядом на людські слабкості. Більш ефективною моделлю людинотворення він вважає не західну теорію зовнішнього раціонального впливу, а рідну скovorодинську концепцію внутрішнього перетворення.

У висновку зазначимо, що письменник протиставляє західноєвропейську освітню парадигму раціонального просвітництва та українську традиційну парадигму софієцентризму, тобто зростання та формування людини в любові до мудрості. Доречи, образ самого легендарного філософа присутній на сторінках творів В.Т.Наріжного. Він першим в історії літератури виводить Г.Сковороду в образі мандрівного мудреця Івана в романі «Російський Жильблаз», який побачив світ у 1814 році.

Зауважимо, що в українській культурі оточений ореолом шанування та всілякої поваги сам образ Г.Сковороди-прочанина, мандрівного інтелектуала: «За свідченням Костомарова, на всьому просторі, від Острогозька на Вороніжчині до Києва висіли у багатьох домах портрети Сковороди, кожний грамотний українець знав про нього, його ім'я було відоме дуже багатьом з неграмотного народу, його мандрівне життя було предметом оповідей та анекдотів» [14, с.115].

Образ легендарного філософа дістав розвитку у низці творів української літератури. В 1836 р. побачила світ повість І.І.Срезневського «Майор, майор!», в якій також діє той, кого називали Українським Сократом, «своїм Піфагором». Т.Г.Шевченко в повісті «Близнюки» показав Г.Сковороду вчителем музики, І.Котляревський зображує мандрівного філософа в образі Возного у «Наталці-Полтавці». Дослідники знаходять сквородинські мотиви в роздумах М. Гоголя, у філософських поглядах Ф.Достоевського. Але питання полягає не у згадуванні імені Г.Сковороди чи його цитуванні, а у тому, чи задав він яку-небудь творчу традицію, чи виявився затребуваним його досвід? У певному плані письменницький досвід Г.Сковороди виявився затребуваним, перш за все, в якості релігійно-філософського досвіду.

Таким чином, В.Т.Наріжний ставить питання духовного пробудження головного героя «Арістіона» крізь призму євангельської притчі. Сюжетна фабула роману, яка вибудовується на фундаменті притчі про повернення блудного сина, стає полем самоосуду, самоочищення. Велике пробудження починається з великого падіння і повинно початися з глибин нікчемності. Герою, що прокинувся, протистоять своєрідні «мертві душі», символічні персонажі, які в гіперболізованому, гротескному вигляді втілюють ідею неосвіченої, темної загиблої душі.

На тлі релігійної концепції в творах В.Т.Наріжного актуалізується етичний компонент: мотив морального обов'язку займає дуже важливе

місце в «Славенських вечорах», «Бурсаке», «Запорожце». Ідея спасіння душі завдяки освітнім ідеалам, а неосвічена душа одержима гріхами і бісами, тісно пов'язана з ідеєю виконання патріотичного земного обов'язку. Саме забуття людьми свого християнського та громадського обов'язку є причиною всіх бід людства: «...я хочу петь о любви к отечеству, священной любви...но и еще священнейшей – любви к вере отцов своих» [11, с.75]. На наш погляд, актуальним для кожного громадянина звучить заклик до пробудження почуттів патріотичного обов'язку в людині, до спасіння Вітчизни: «пора вступить на дорогу, ведущую к общей цели человека-гражданина, к цели – быть полезным своему отечеству» [11, с.229].

Заклик до пробудження патріотичного обов'язку, голосу совісті – не утопія, а реальна модель перетворення суспільного життя. В.Т.Наріжний переконаний, що стан суспільства прямо залежить від моральності. Таким чином, необхідно, перш за все, прагнути духовного відродження суспільства, тому першочерговою постає ідея виконання обов'язку кожного на своєму місці, причому найбільші вимоги до шляхетного стану, яке несе пряму відповідальність за спокій та гармонійний стан суспільства, а неосвічені дворяни подібні до тварин: «...сии звери в лесах то же самое, что между нами дворяне» [11, с.527].

На думку письменника звання та посади – привід для більшої відповідальності перед Богом та своїм народом, тому від духовного пробудження еліти залежить процвітання країни. В.Т.Наріжний демонструє критичне ставлення до новомодної «німецької» політики в який панують прагматизм та облудність: «...язва политики, зашедшая к нам по большей части от немцев, из коих некоторые за свои дипломатические суждения достойны окончить жизнь в доме сумасшедших...» [11, с.548].

Таким чином, духовно-релігійний характер творчості В.Т.Наріжного не має виключно абстрактного характеру, а має практичне переломлення та націлена на вирішення актуальних завдань сучасності. У релігійній філософії В.Т.Наріжного органічно переплелися релігійний та моральний компоненти, що визначило такі суттєві риси його філософської позиції як соборність, орієнтація на духовний, ненасильницьких шлях перетворення людини і суспільства в цілому. Нажаль, історичний шлях творчості й самого автора виявився іншим. Була здійснена ціла хвиля критики та нерозуміння з боку його сучасників, а результатом стала перемога орієнтації на насильницькі методи соціального перетворення шляхом громадянської війни та революційного терору. Україна на собі відчула всю трагічність такого шляху на досвіді XX століття.

1. Гадамер Г. Актуальность прекрасного. - М.: Искусство, 1991. – 13 с.
2. Камю А. Творчество и свобода. Статьи, эссе, записные книжки. М.: Радуга, 1990. – 94 с.
3. Соловьев В.С. Ф.И.Тютчев // Соловьев В.С. Стихотворения. Эстетика. Литературная критика. – М.: Современник, 1990. – 783 с.
4. Франк С.Л. Русское мировоззрение. – Спб.: Наука, 1996. – 657 с.
5. Белозерская Н. А. Василий Трофимович Нарезный. Историко-литературный очерк. Изд. 2-е, исправленное и дополненное. - СПб. 1886. – 45 с.
6. Переверзев В.Ф. В.Т. Нарезный и его творчество // Нарезный В.Т. Избранные романы. – М.: Academia, 1933. – 338 с.
7. Степанов Л.Л. Романы В.Т. Нарезного // Нарезный В.Т. Избр. соч. в 2-х томах. - М.: Гослитиздат, 1956. – Т. I. – 342 с.
8. Манн Ю.В. У истоков русского романа // Манн Ю.В. Диалектика художественного образа. М.: Сов. Писатель, 1987. – 317 с.

9. Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. – М.: Прогресс, 1995. – 365с.
10. Шевченко В.І. Філософія освіти: проблема самовизначення // Філософія освіти. - 2005. - №1. – С. 18 – 30.
11. Нарезный В.Т. Славенские вечера. – М.: Правда, 1990. – 607 с.
12. Нарезный В.Т. Избранные романы. – М.: Academia, 1933. – 338 с.
13. Лотман Ю. О семиотике понятий «стыд» и «страх» в механизме культуры // Тезисы докладов IV Летней школы по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1970. – С. 85 – 113.
14. Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1924. – Т.3. - Ч.2. – 234 с.